

“OY” VA “MOON” KONSEPTLARINING KONTSEPTUAL XUSUSIYATLARI

Sharipova Bahora Odiljonovna

Navoi Davlat Universiteti, Tillar fakulteti

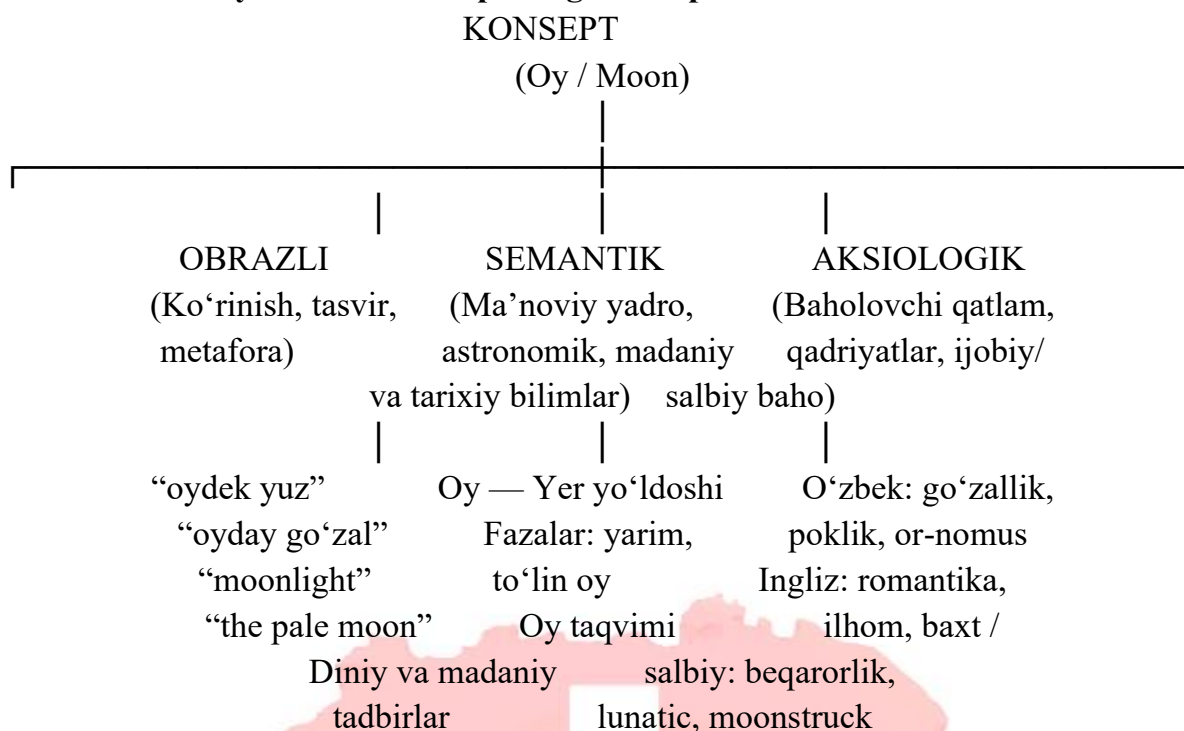
Amaliy fanlar kafedrası o'qituvchisi

Zamonaviy tilshunoslikda konsept tushunchasi inson tafakkuri va til o'rtasidagi murakkab munosabatlarni o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Konseptlar xalqning dunyoqarashi, madaniy qadriyatlarini va tarixiy tajribasini aks ettiruvchi mental birliklar hisoblanadi. Tabiat hodisalari bilan bog'liq konseptlar, xususan, osmon jismlari inson tafakkurida alohida ramziy yuklamaga ega. Shular jumlasidan “Oy” va “Moon” konseptlari turli tillarda o'ziga xos kontseptual xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Lingvokulturologiyada konsept til va madaniyat tutashgan nuqtada shakllanadigan murakkab mental birlik sifatida talqin qilinadi. Konsept nafaqat lug'aviy ma'noni, balki xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari, emotsional munosabati va estetik tasavvurlarini ham o'zida mujassamlashtiradi. Shu bois konsept til birliklari orqali ifodalansa-da, uning mazmuni sof lingvistik chegaradan chiqib, madaniy va kognitiv maydonni qamrab oladi.

V. A. Maslova konseptni “til birliklari orqali ifodalanadigan madaniy ma'no yadrosi” sifatida izohlaydi (Maslova, 2001). Bu ta'rifdan kelib chiqib aytish mumkinki, konsept so'zning oddiy leksik ma'nosidan kengroq bo'lib, u xalq tafakkurida shakllangan umumlashgan tasavvurlar majmuini ifodalaydi. Masalan, “Oy” so'zi faqat astronomik jismni anglatib qolmay, o'zbek madaniyatida go'zallik, noziklik va poklik timsoli sifatida qaratiladi.

Yu. S. Stepanov konsept tarkibida uch asosiy qatlamni ajratib ko'rsatadi: obrazli, ma'noviy (semantik) va baholovchi (aksiologik) komponentlar (Stepanov, 2004). Ushbu qatlamlar konseptning mazmunini tuzilishini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

“Oy / Moon” konseptining kontseptual sxemasi**Sxema tavsifi****1. KONSEPT (Oy / Moon)**

Konsept markazida joylashadi va barcha qatlamlar shu atrofda bog‘langan. Bu Oy / Moon‘ning lingvokulturologik markaziy mazmunini ifodalaydi.

2. Obrazli komponent

Tasvir va metaforalar qatlamini o‘z ichiga oladi. Masalan, o‘zbek tilida “oydek yuz”, “oyday go‘zal”, ingliz tilida “moonlight”, “the pale moon”. Bu qatlam konseptning vizual va emotsional tomonini ochadi.

3. Ma‘naviy (semantik) komponent

Konseptning asosiy mazmuni va faktlar qatlamidir. Astronomik bilimlar (Yer yo‘ldoshi, fazalar), madaniy va diniy an‘analar (oy taqvimi, bayramlar) shu qatlamga kiradi.

4. Baholovchi (aksiologik) komponent

Konseptga nisbatan ijobiy yoki salbiy baholar qatlamini tashkil qiladi. O‘zbek tilida oy barqaror ijobiy timsol sifatida, ingliz tilida esa ambivalent — romantik va ilhom bag‘ishlovchi yoki salbiy, beqarorlik ramzi sifatida ko‘riladi.

Birinci qatlam — obrazli komponent — konseptning tasviriy va metaforik tomonini ifodalaydi. Bu qatlam ko‘pincha vizual obrazlar, ramzlar va qiyoslashlar orqali namoyon bo‘ladi. Masalan, o‘zbek tilida “oydek yuz”, “oyday go‘zal” birikmalari “Oy”

konseptining obrazli komponentini tashkil etadi. Bu misollarda oy inson chehrasining go'zalligi va nurli ko'rinishini ifodalovchi metaforik timsol sifatida qo'llanadi. Ingliz tilida esa "moonlight" yoki "the pale moon" kabi birikmalar "Moon" konseptining obrazli qatlamini, ya'ni tun, sokinlik va sirli muhit bilan bog'liq tasavvurlarni yuzaga chiqaradi.

Ikkinchi qatlam — ma'noviy (semantik) komponent — konseptning asosiy mazmuniy yadrosini tashkil etadi. Ushbu qatlam konseptga oid asosiy bilimlar majmui, ya'ni obyektiv haqiqatga doir tushunchalar, faktlar va umumlashgan tasavvurlarni o'z ichiga oladi. Semantik komponent konseptning boshqa qatlamlari uchun tayanch vazifasini bajarib, obrazli va baholovchi qatlamlarning shakllanishiga asos yaratadi.

"Oy / Moon" konseptining semantik komponenti, avvalo, astronomik bilimlar bilan bog'liq. Oy — Yerning tabiiy yo'ldoshi bo'lib, u Quyosh nurini aks ettirish orqali ko'rinadi. Oy fazalarining almashinuvi (yangi oy, yarim oy, to'lin oy) insoniyat tarixida vaqtni o'lchash va tartibga solishda muhim rol o'ynagan. Shu sababli "oy" tushunchasi ko'plab tillarda vaqt birligi sifatida mustahkamlangan. Masalan, o'zbek tilida oy, oylar, bir oy o'tdi kabi birliklar vaqtning muayyan oralig'ini ifodalaydi.

O'zbek madaniyatida "Oy" konseptining semantik komponenti oy taqvimi bilan chambarchas bog'liq. Islomiy an'analarda Ramazon oyining boshlanishi, Hayit bayramlarining belgilanishi oyning ko'rinishi asosida aniqlanadi. Bu holat "Oy" konseptini nafaqat vaqt o'lchovi, balki diniy tartib va muqaddaslik bilan bog'langan tushuncha sifatida shakllantiradi. Masalan, "oy ko'rindi" iborasi oddiy astronomik hodisani emas, balki diniy marosimning boshlanishini anglatadi.

Ingliz tilidagi "Moon" konseptining semantik komponenti ham vaqt va tabiiy tsikllar bilan uzviy bog'liq. Month so'zining etimologik jihatdan moon bilan bog'lanishi "Moon" konseptining vaqt tushunchasi bilan tarixan aloqador ekanini ko'rsatadi. Ingliz tilida "many moons ago" iborasi uzoq vaqtni anglatib, oy fazalariga asoslangan vaqt tasavvurining semantik izlarini saqlab qolgan.

Bundan tashqari, "Moon" konsepti semantik jihatdan tabiat hodisalari va inson faoliyati bilan ham bog'lanadi. Masalan, full moon atamasi nafaqat astronomik holatni, balki ayrim madaniy kontekstlarda inson xulq-atvori va hissiy holatiga ta'sir qiluvchi omil sifatida talqin etiladi. Bu holatda ilmiy bilim va xalqona tasavvurlar birlashib, semantik komponentni yanada kengaytiradi.

Shu tarzda, "Oy / Moon" konseptining ma'noviy (semantik) komponenti nafaqat ilmiy-astronomik tushunchalarni, balki vaqt, diniy an'anal va madaniy tajriba bilan bog'liq bilimlarni ham qamrab oladi. Bu esa konseptning semantik qatlamini til va madaniyat kesishgan nuqtada shakllangan murakkab mazmuniy tizim sifatida baholash imkonini beradi.

Uchinchi qatlam — baholovchi (aksiologik) komponent — konseptga nisbatan jamiyatda shakllangan ijobiy yoki salbiy munosabatlar majmuini ifodalaydi. Ushbu qatlam xalqning axloqiy-me'yoriy qarashlari, estetik didi va madaniy qadriyatlar tizimi bilan bevosita bog'liq bo'lib, konseptning emotsional va ijtimoiy bahosini ochib beradi. Aksiologik komponent orqali konseptning jamiyat ongidagi qadri aniqlanadi.

O'zbek tilida va madaniyatida "Oy" konsepti, asosan, ijobiy baho bilan tavsiflanadi. Oy timsoli ko'pincha go'zallik, poklik, latofat, or-nomus va ayollik nazokati bilan uyg'unlashadi. Xususan, xalq og'zaki ijodida va mumtoz adabiyotda "oydek yuz", "oy misol", "oydayin go'zal" kabi birikmalar inson tashqi qiyofasining go'zalligi va ma'naviy pokligini ifodalash uchun qo'llaniladi. Bu holatda "Oy" konsepti nafaqat tabiat hodisasi, balki ideal go'zallik mezoni sifatida baholanadi.

Shuningdek, o'zbek mentalitetida oy obrazi or-nomus va iffat bilan ham bog'lanadi. Masalan, ayol go'zalligi tasvirlanganda oy metaforasidan foydalanilishi uning nafaqat tashqi, balki ichki pokligini ham anglatadi. Bu esa "Oy" konseptining aksiologik qatlamida ijobiy, yuksak baho ustuvor ekanini ko'rsatadi.

Ingliz tilidagi "Moon" konsepti esa baholovchi jihatdan nisbatan murakkab va ikkiyoqlama xarakterga ega. Bir tomondan, "Moon" romantika, orzu, ilhom va baxt holati bilan bog'lanadi. Masalan, "to be over the moon" iborasi insonning nihoyatda xursand, baxtiyor holatini ifodalaydi. Bu yerda oy timsoli ijobiy emotsiya va ichki quvonch manbai sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, she'riyat va badiiy matnlarda oy ko'pincha sevgi va sokinlik ramzi sifatida talqin etiladi.

Boshqa tomondan esa, ingliz tilida "Moon" konsepti salbiy yoki shubhali baholar bilan ham bog'lanishi mumkin. "Moonstruck" (oy urgan, telbalashgan), "lunatic" (oy ta'sirida aqldan ozgan, tarixan luna — oy so'zidan kelib chiqqan) kabi birliklar oy ta'sirini inson ruhiy holatining beqarorligi bilan bog'laydi. Bu esa "Moon" konseptining aksiologik qatlamida salbiy konnotatsiyalar ham mavjud ekanini ko'rsatadi.

Shu tariqa, o'zbek va ingliz tillaridagi "Oy / Moon" konseptlari baholovchi komponent nuqtayi nazaridan qiyoslanganda, o'zbek madaniyatida oy asosan barqaror ijobiy qadriyat sifatida talqin etilsa, ingliz tilida u ijobiy va salbiy baholarni birlashtirgan ambivalent konsept sifatida namoyon bo'ladi. Bu farq ikki xalqning madaniy tajribasi, dunyoqarashi va ramziy tafakkuri o'rtasidagi tafovutni yaqqol aks ettiradi.

Shunday qilib, konseptning ushbu uch qatlamli tuzilishi til orqali madaniyatning qanday aks etishini, shuningdek, bir xil obyekt (Oy/Moon) turli tillarda va madaniyatlarda qanday turlicha idrok etilishini aniqlash imkonini beradi. Bu esa lingvokulturologik tadqiqotlarning nazariy va amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

O'zbek tilida "Oy" konsepti ko'proq go'zallik, poklik, noziklik va ayollik timsoli sifatida namoyon bo'ladi. Buni xalq og'zaki ijodi va badiiy adabiyot misollarida yaqqol ko'rish mumkin: oydek yuz, oyday go'zal, oy jamoli kabi birikmalar estetik bahoni ifodalaydi.

"Oy" konsepti, shuningdek, vaqt va muqaddaslik bilan bog'lanadi. Islom madaniyatida oy taqvimini muhim ahamiyatga ega bo'lib, Ramazon, Hayit kabi diniy marosimlar oy fazalariga asoslanadi. Bu holat "Oy" konseptining muqaddaslik va tartib ramzi sifatida shakllanishiga sabab bo'lgan (Karimov, 2015).

Ingliz tilida "Moon" konsepti semantik jihatdan ko'p qatlamli bo'lib, u nafaqat romantik obraz, balki sirli, mistik, ba'zan esa beqarorlik ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, to be over the moon (nihoyatda xursand bo'lmoq), many moons ago (juda uzoq vaqt oldin), moonlight kabi birikmalar "Moon" konseptining obrazli imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Ingliz madaniyatida oy ko'pincha yolg'izlik, tun, ichki kechinmalar bilan bog'lanadi. Shekspir asarlarida oy inson ruhiyatining o'zgaruvchanligi va sirli tomonlarini ifodalovchi timsol sifatida qo'llanadi (Shakespeare, 1998).

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, "Oy" va "Moon" konseptlari umumiy astronomik obyektga ishora qilsa-da, ularning kontseptual mazmuni turlicha shakllangan. O'zbek tilida "Oy" ko'proq ijobiy, estetik va emotsional baho bilan bog'lansa, ingliz tilida "Moon" konsepti romantik bilan birga mistik va falsafiy ma'nolarni ham o'z ichiga oladi. Bu farqlar milliy madaniyat, diniy qarashlar va tarixiy tajriba bilan bevosita bog'liqdir.

"Oy / Moon" konseptining o'zbek va ingliz lingvokulturologiyasidagi qiyosiy tahlili

Qatlam	O'zbek tilida "Oy" konsepti	Ingliz tilida "Moon" konsepti
Obrazli (tasviriy) komponent	Oy — go'zallik va latofat timsoli. Ko'pincha inson qiyofasi bilan qiyoslanadi (oydek yuz, oyday go'zal). Vizual obraz ijobiy va idealga yaqin.	Moon — romantik, sokin, tungi manzara elementi. Shu bilan birga sirli va sovuq obraz sifatida ham namoyon bo'ladi.
Ma'naviy (semantik) komponent	Oy — Yerning tabiiy yo'ldoshi; oy fazalari; oy taqvimini; diniy va marosimiy vaqt hisobida muhim (Ramazon, hayitlar).	Moon — Yer yo'ldoshi; astronomik obyekt; fazalar; ilmfan va kosmik tadqiqotlar bilan bog'liq (Moon landing).
Baholovchi (aksiologik) komponent	Asosan ijobiy: go'zallik, poklik, ornomus, ayollik nazokati, ma'naviy yuksaklik ramzi. Salbiy baho deyarli	Ikkiyoqlama (ambivalent): ijobiy (to be over the moon — juda baxtli), salbiy (moonstruck,

Qatlam	O'zbek tilida "Oy" konsepti	Ingliz tilida "Moon" konsepti
	uchramaydi.	lunatic — beqarorlik, telbalik).
Madaniy-funksional jihat	Oy xalq og'zaki ijodi, she'riyat, diniy marosimlar va kundalik nutqda faol ramz.	Moon adabiyot, idiomalar, ilmiy va pop-madaniyatda faol, ammo bahosi bir xil emas.
Konseptual baho	Barqaror ijobiy konsept	Murakkab, ko'p qirrali konsept

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, "Oy / Moon" konsepti o'zbek va ingliz lingvokulturologiyasida umumiy kosmik obyekt sifatida qabul qilinishiga qaramay, ularning konseptual mazmuni va aksiologik bahosi sezilarli darajada farqlanadi.

O'zbek madaniyatida "Oy" konsepti barqaror ijobiy baholanuvchi mental birlik bo'lib, u go'zallik, poklik, or-nomus va ma'naviy yuksaklik kabi qadriyatlar bilan uzviy bog'langan. Bu holat oy obrazining asosan inson tashqi va ichki go'zalligini ifodalovchi metafora sifatida qo'llanishida namoyon bo'ladi. Natijada "Oy" konsepti o'zbek tilida estetik va axloqiy ideal vazifasini bajaradi.

Ingliz tilida esa "Moon" konsepti ambivalent xarakterga ega bo'lib, ijobiy va salbiy baholarni birlashtiradi. Bir tomondan, u romantika, baxt va ilhom ramzi bo'lsa, ikkinchi tomondan, beqarorlik, hissiy muvozanatsizlik va irratsional holatlar bilan ham bog'lanadi. Bu holat ingliz tilidagi frazeologik birliklar va tarixiy-etimologik qatlamda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Shunday qilib, "Oy / Moon" konseptining qiyosiy tahlili milliy madaniyat, qadriyatlar tizimi va mentalitet til birliklari orqali qanday aks etishini ko'rsatib beradi. Konseptlarning mazkur farqli talqini lingvokulturologik tadqiqotlarda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Маслова В. А. Лингвокультуроология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
2. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. – М.: Академический проект, 2004. – 824 с.
3. Карамов А. А. Ўзбек тилининг лингвомаданий хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 2015. – 156 б.
4. Shakespeare W. The Complete Works of William Shakespeare. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 1260 p.

5. Kövecses Z. Metaphor and Culture. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 230 p.

